

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN QUBERNİYASINDA ƏKİNCİLİK VƏ MALDARLIQ

Habil İsmayilov
Gəncə Dövlət Universiteti
h-ismayil@mail

Açar sözlər: *İrəvan şəhəri, əkinçilik, torpaq, buğda, maldarlıq*

XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının bir müstəmləkə əyaləti olaraq özünün aqrar bölgə statusunu saxlayırdı. Bu dövrdə bölgənin əksər əyalətlərinin sosial-iqtisadi sistemi kənd təsərrüfatı ilə xarakterizə olunurdu. İrəvan quberniyasının məhsuldar torpaqlarının mövcudluğu ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafını sərtləndirən amillərdən idi.

Kənd təsərrüfatında becərilən bitkilər əsasən buğda və arpa idi. Maldarlıqda isə həm oturaq, həm də köçmə maldarlıq kənd əhalisinin mühüm məşğuliyyət sahələrindən idi.

İrəvan quberniyasında maldarlıqla, demək olar ki, bütün qəzalarda kənd əhalisi məşğul olurdu. Maldarlıq bütün quberniya ərazisində oturaq və ya köçmə maldarlıq xarakteri daşıyırdı. Maldarlıq məhsulları təkcə kənd əhalisinin öz tələbatını ödəmir, həm də onların müəyyən hissəsi bazara çıxarılırdı. Maldarlıq təsərrüfatında əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafı bəzi bölgələrdə əkinçiliyə nisbətən daha sürətlə gedirdi.

ЗЕМЛЕДЕЛИЕ И СКОТОВОДСТВО В ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Хабиль Исмаилов

Ключевые слова: *город Иреван, сельское хозяйство, почва, пшеница, животноводство*

Во второй половине XIX - начале XX века Северный Азербайджан как колониальная провинция царской России сохранял статус аграрного региона. В этот период социально-экономическая система большинства провинций региона характеризовалось сельским хозяйством. Наличие плодородных почв Иреванской губернии традиционно было одним из факторов, которые обусловили развитие различных отраслей сельского хозяйства.

Основными выращиваемыми культурами в сельском хозяйстве губернии были пшеница и ячмень. Скотоводство, как оседлое, так и отгонное, являлось одним из важнейших отраслей занятий сельского населения.

В Иреванской губернии скотоводством занималось, естественно, все сельское население. Это скотоводство по всей территории губернии носило характер как оседлого, так и отгонного скотоводства. Продукты скотоводства не только обеспечивали нужды сельского населения, но часть их вносилась на рынки. Развитие товарно-капиталистических отношений в скотоводческом хозяйстве в некоторых регионах шло быстрее, чем в земледелии.

AGRICULTURE AND CATTLE BREEDING IN IREVAN PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURY

Habil Ismayilov

Key words: *Irean city, agriculture, soil, wheat, animal husbandry*

In the second half of the XIX - early XX centuries, North Azerbaijan as a colonial province of tsarist Russia retained the status of an agrarian region. In this period, the socio-economic system of most provinces of the region was characterized by agriculture. The availability of fertile soils in Iravan province has traditionally been one of the factors that conditioned the development of various branches of agriculture.

The main crops grown in agriculture in the province were wheat and barley. Cattle breeding, both sedentary and distant, was one of the most important occupations of the rural population.

In Irevan province, naturally, all rural population was engaged in cattle breeding. This cattle breeding had the character of both sedentary and distant cattle breeding throughout the whole territory of the province. The products of cattle breeding not only met the needs of the rural population, but a part of them was brought to the markets. The development of commodity-capitalist relations in cattle breeding in some regions was faster than in agriculture.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində də İrəvan quberniyasının iqtisadiyyatında əsas yeri yenə də kənd təsərrüfatı tuturdu. Rusiya işğalından sonra da ənənəvi olaraq əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq və bostançılıq əsas kənd təsərrüfatı sahələri idi. İrəvan qubemiyasının məhsuldar torpaqlarının mövcudluğu, əlverişli iqlim şəraiti, rəngarəng relyefi kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafın başlıca sərtləndirən amillərdən idi.

Quberniyanın kənd təsərrüfatında başlıca becərilən məhsullar buğda və arpa idi. 1853-cü il məlumatlarına görə, Arazboyu torpaqlar, Şörəyel, Pəmbək əsas taxılçılıq bölgələri idi. Burada taxıl biçini iyulun əvvəlində başlayır, avqust ayının ortalarına kimi davam edirdi. Hər il 14 min çətvər buğda, 6 min çətvər arpa əldə olunurdu [1, s. 241].

XIX əsrin tanınmış qafqazşünası I.Şopenin verdiyi məlumata görə, İrəvan ətrafındakı bölgələr - Qırxbulaq, Sərdarabad, Şörəyel, Pəmbək də taxıl becərilməsi sahəsində ciddi rol oynayırdı. Taxıl əkinə sahələri əsasən yazlıq və payızlıq olurdu. Taxıl məhsulları dağlıq və dağətəyi yerlərdə payızda, aran yerlərində çox vaxt yazda əkilirdi [2, s. 38].

İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında əkin sahələri iki hissəyə bölünmüşdü Birinci hissə Göycə gölü ətrafı, Dərəçiçək ərəziləri və Misxan dərələrini əhatə edirdi. Qalan ikinci sahə isə Göycə gölünün qərbindən Zəngi çayına kimi uzanırdı.

XIX əsr müəlliflərindən Parvitski qeyd edir ki, kəndlilərin əsas rifah mənbələri əkinçilik və maldarlıq olan Yeni Bəyazid qəzası bütünlüklə İrəvan quberniyasının dağlıq zolağına aiddir. Yoxsul təbəqə torpaq sahələrinin azlığı səbəbindən əkinçiliklə öz tələbatlarını ödəyə bilmirdilər. Buna görə də torpaqlarını varlı həmkəndlilərinə icarəyə verərək, müxtəlif növ kənar işlərlə özlərinə çörək qazanırdılar [11, s. 40].

Yeni Bəyazid qəzasında dənli bitkilərdən əsasən yazlıq buğda və arpa becərilir. Az miqdarda yağlı bitkilərdən kolza, yem otlarından yonca və kök bitkisi yetişdirilirdi. Bu bölgənin yaylalarında yazlıq buğda əkinləri üstünlük təşkil etdiyi halda, dağlıq zonada isə əksinə, arpa becərilməsi aparıcı rol oynayır.

İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında tarla təsərrüfatçılığı aşağıdakı kimi həyata keçirilirdi: yaylalarda tarla işləri martın birinci yarısında başlayır və oktyabrın ortalarına qədər davam edirdi. Əkin sahələri iki ildən beş ilədək - tarlanın $\frac{1}{7}$ -dən $\frac{1}{5}$ -nə qədər hissəsi dincə qoyulurdu. Torpaq demək olar ki, gübrələnmirdi. Yazlıq əkin sahələri mart ayında bir dəfə şumlanır, dırmaqlanır, hamarlanır və sonra toxum səpilirdi. Əvvəlcə arpa, sonra buğda əkilirdi. 1 desyatın suvarılmayan torpaqda əkilən toxum - buğda 6-10 pud, arpa - 10-15 pud, suvarılan torpaqlarda isə toxum-buğda 12-15 pud, arpa 15-18 pud təşkil edirdi. Yazda əkilən sahələr adətən iki dəfə - birinci dəfə mayın 20-nə yaxın, ikinci dəfə - iyunun ortalarında suvarılırdı. Yazlıq sahələrdə arpa biçini avqustun əvvəlində, buğda biçini avqust ayının sonunda, ot biçini isə iyulun ikinci yarısında başlayırdı [11, s. 41].

Dağlıq zolaqlar isə tarla işləri aprelin sonunda və ya qışın uzunmüddətli olmasından asılı olaraq, mayın əvvəlində başlayır və sentyabrın 1-dək davam edirdi. Tarlanın yarısını istifadə etmədən dincə qoyur, yəni boş saxlayırlar. Bir il əkinsiz qalmış sahə iyulun birinci yarısında şumlanır, növbəti yazda yenidən

şumlanır, səpilir. Yazlıq sahə yazda bir dəfə şumlanır və əsasən arpa səpilir. Bir desyatin torpağa toxum kimi – 11-15 pud buğda, 14-18 puda qədər arpa səpilir. Dağların cənub yamaclarında arpa - avqustun ortalarında, buğda - sentyabrın əvvəlində, şimal yamaclarında isə arpa avqustun son günlərində, buğda iki həftə sonra biçilir [11, s. 41].

İrəvan quberniyasının Sürməli qəzası da əkinçiliyin inkişaf etdiyi bölgələrdən sayılırdı. Burada dənli bitkilərdən buğda, arpa, çəltik, darı əkilirdi. İl ərzində Sürməli qəzasında 1.750 xalvar buğda əkilir, 6.1 00 xalvar məhsul toplanırdı. Burada 200 xalvar arpa əkilir, 850 xalvar məhsul yığılırdı. Həmçinin 250 xalvar çəltik əkilir, 2.500 xalvar məhsul yığılırdı. Eyni zamanda 20 xalvar darı əkilir, 95 xalvar məhsul yığılırdı [4, s. 203].

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində də İrəvan kəndlilərinin böyük bir hissəsi yenə də taxılçılıqla məşğul olurdu. Lakin bu dövrdə İrəvan qəzasında pambıqçılıq və üzümçülüyn inkişafı ilə əlaqədar olaraq taxıl istehsalı nəzərə cəpacaq dərəcədə azalmışdı. Qəzada 1900-1903-cü illərdə 66.225 min pud taxıl yığılsa da, 1910-1913- cü illərdə bu rəqəm 52.503 min puda enmişdi [3, s. 188].

Bu dövrdə İrəvan bölgəsinə Rusiyadan da taxıl idxal edilirdi. İrəvan bölgəsinə Rusiyadan 1903-cü ildə 890 min pud, 1913-cü ildə isə 3297 min pud buğda və un idxal edilmişdi [5, s. 34-35; 7, s. 112-117].

İrəvan quberniyasında məhdud şəkildə çəltik əkinini də həyata keçirilirdi. Lakin bu çəltik plantasiyalari yerli əhalinin düyüyə olan ehtiyaclarını ancaq qismən ödəyə bilirdi. İrəvan qəzasından idxal edilən düyünün həcmi 1908-ci ildə 25 min, 1913-cü ildə isə 172 min pud təşkil etmişdi [5, s. 81-82; 6, s. 209-210].

XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında geniş üzümçülük sahələri mövcud idi. Quberniya ərazisində yığılan üzümün miqdarı 1900-1901-ci illərdə 4892 min pud, 1912-1913-cü illərdə isə 8975 min puda bərabər olmuşdu [3, s.192].

İrəvan quberniyasında XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində inkişaf edən əkinçilik sahələrindən biri də pambıqçılıq idi. Bu dövrdə İrəvan quberniyasında pambıqçılıqla təkcə iri icarədarlar və mülkədarlar deyil, həmçinin kiçik sahibkarlar da məşğul olurdular. İrəvan quberniyasında pambıq əkinini və məhsul yığımını ildən-ilə dinamik şəkildə artırdı. Quberniyada 1900-cü ildə 15 min desyatin sahədə pambıq əkilərək, 382 min pud məhsul yığıldığı halda, 1914-cü ildə müvafiq olaraq 44 min desyatinlik pambıq əkinlərindən, 710 min pud məhsul yığılmışdı [8, s. 4-6].

İrəvan quberniyasının təbii-coğrafi şəraitinin müxtəlifliyinə görə bəzi ərazilərin əkin üçün əlverişsiz olması səbəbindən, həmçinin ölüş sahələrinin bolluğu kəndlilərə maldarlıqla, xüsusilə qoyunçuluqla məşğul olmaq imkanı yaradırdı.

Quberniyanın biçənək sahələrində daha cox yonca əklirdi. Bu əkinlər quberniyada heyvandarlığın qida ehtiyatında əsas yer tuturdu. Bu baxımdan yerli əhali maldarlıq məhsullarına olan ehtiyaclarını daxili məhsullar hesabına təmin edirdi. 1853-cü il məlumatlarına görə, quberniyanın Şörəyel bölgəsinin bütün əhalisi əsasən oturaq və qarışıq maldarlıqla məşğul idi. İrəvan quberniyasında əhali əsasən camış, inək, kəl, qoyun, keçi, at, ulaq və donuz saxlayırdı. Atıdan minik vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Qoyunlardan əldə olunan yun məişətdə başlıca xammal idi. Bütün sahə üzrə 1200 başa yaxın at, 10.600 baş qoyun, 15.000 başa yaxın mal-qara var idi [4, s. 217].

Quberniyanın İrəvan qəzasında yerli əhalinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkləri və az sayda kürdlərdən idi. Onların əsas məşğuliyyəti qoyunçuluq təsərrüfatı idi. Bundan başqa, azərbaycanlılar camış, öküz və inək, dəvə və ulaq da saxlayırdılar. Ümumilikdə, İrəvan qəzasında 4.364 dəvə, 28.573 at, 5.409 uzunqulaq, 119.171 mal-qara, 68.530 qoyun, 2.304 camış, 2.503 keçi və 50-dən yuxarı donuz qeydə alınmışdı [4, s. 218].

İrəvan qəzasında atın satış qiyməti 20 rubldan 40 rubla, qoyunun 1 rubldan 3 rubla, keçinin 80 qəpikdən 1 rubla, camışın 20 rubldan 60 rubla, dəvənin 25 rubldan 65 rubla, ulağın 2 rubldan 8 rubla kimi, donuzun isə 1 rubldan 3 rubla kimi dəyişirdi. 1 batman (1 batman 8 kq) mal ətinin qiyməti 35 qəpik, qoyun ətinin 45 qəpik, donuz ətinin 1 rubl 20 qəpik, inək yağının isə 1 rubl 30 qəpik idi.

1853-cü ilin məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında 3.460 at, 20.600 baş mal-qara, 32.500 baş qoyun, 10.500 baş keçi, 2.800 baş ulaq var idi. Naxçıvan qəzasında 1 funt (450 qr.) mal ətinin orta qiyməti 2 qəpik, qoyun əti - 2,5 qəpik, keçi əti - 2 qəpik, duru yağ - 12 qəpik, bərk yağ - 10 qəpik, təzə pendir - 2,5 qəpik, duzlu pendir - 2 qəpik, qaymaq - 6 qəpik idi [4, s. 217].

1870-ci ildə Naxçıvan qəzasında 123 min 79 baş xırdabuynuzlu heyvan, keçi, 23 min 505 baş öküz və kəl, 26 min 713 baş inək və camış, 2987 baş ulaq və qatır, 6 min 659 baş at, 4 min 317 baş dəvə var idi. Şərur - Dərələyəz qəzasının Şərur sahəsində isə təxminən 36,4 min baş qoyun və keçi, 7,1 min baş öküz və kəl, 12,6 min baş inək və camış var idi [9, s. 36].

İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının kəndlərində 227-yə qədər mal-qarası olmayan təsərrüfat var idi ki, bu da ümumi kəndli təsərrüfatlarının 4,76%-ni təşkil edirdi. Qalan təsərrüfatlarda mal-qara müxtəlif təsərrüfat məqsədləri üçün və ya heyvandarlıq məhsullarına (ət, süd, yağ, pendir, yun, qoyun dərisi, piy və s.) olan ehtiyacları ödəmək, yaxud da satış üçün saxlanılırdı.

1885-ci ilin məlumatlarına görə, Yeni Bəyazid qəzasının 57 kəndində olan 3480 şəxsi ev 2,732 baş iribuynuzlu, 7,110 baş xırdabuynuzlu heyvanını sataraq gəlir əldə etmişdir. Bu qəzanın 57 kəndində hər evə mal-qara satışından

orta hesabla ildə 22 rubl 77 qəpik gəlir daxil olmuşdur. Qəzanın şimal-şərq hissəsində yerləşən qeydiyyatı aparılmayan digər 20 kəndində də kəndlilər satışdan ən azından orta hesabla 22 rubl 77 qəpik gəlir əldə etmişdilər. Bu 20 kənddən - Cil, Quşdərəsi, Babacandərəsi, Şişqaya, Toxluca, Ağbulaq, Çubuqlu və Zod kəndləri dağların güney ətəyində və Məzrə yaylasında, maldarlığın və qoyunçuluğun inkişaf etdiyi ərazilərdə yerləşirdi və maldarlıq çox və gəlirli sahə hesab olunurdu.

Beləliklə, haqqında danışdığımız dövrdə əkinçilik və maldarlıq İrəvan quberniyası kənd əhalisinin başlıca məşğuliyyət sahələri olaraq qalmaqda idi. Buradakı yerli əhalinin güzəranı və məişətində əsrlərdən bəri böyük rol oynayan bu sahələr tədricən bazaryönümlü təsərrüfat sahələrinə çevrilməkdə idi.

Ədəbiyyat

1. Əmrahov Z. İrəvan quberniyasının tarixi (1850-1917-ci illər). Bakı, Nurlan, 2022, 368 s.
2. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanda pambıqçılıq, mahlıc istehsalı və səhmdar təsisçiliyi // Социально-экономические и политические предпосылки социалистической революции в Азербайджане. Contributors, A. S. Sumbatzade, M. A. Ismailov, Баку, 1983, 191 s.
3. Антелава И.Г. Реформа поземельного устройства государственных крестьян Закавказья в конце XIX в. (Документы и материалы). Сухуми, 1952, 357 с.
4. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Эриванская губерния. Т. 16, ч. 6: /издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба-Санкт-Петербург: в типографии Департамента Генерального Штаба, /по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба кап. Услар, 1855. 300 с.
5. Краткий обзор коммерческой деятельности Закавказской железной дороги по статистическим данным о перевозках пассажиров и грузов за 1904 г. Тифлис: 1906, 111 с.
6. Краткий обзор коммерческой деятельности Закавказской железной дороги по статистическим данным о перевозках пассажиров и грузов за 1913 г. Тифлис: 1913, 114 с.
7. Краткий обзор коммерческой деятельности Закавказской железной дороги по статистическим данным о перевозках пассажиров и грузов за 1916 г. Тифлис: 1916, 124 с.

8. Тимофеев С.Н. Статистика и хлопководство в Закавказском крае. Тифлис: 1914, 118 с.
9. Шахвердиев З.А. Аграрные отношения и положение крестьян Азербайджана в 70-90-е гг. XIX в., Баку, 1984, 198 с.
10. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1852, 1231 с.
11. Экономический быт государственных крестьян северо-восточной части Новобаязетского уезда Эриванской губернии. Исследование А.В Парвицкого. Тифлис, 1885, 307 с.